

הגדרת גרמי (א)

מקורות - (א) קונטרס דינא דגרמי עמודות לה-נ "עוד צריך לפנים... שהטעם הראשון מספיק", [בבא קמא רא"ש פ"ט סימן י"ג].

(ב) בבא קמא נו. "אמר מר הכופף... טמון באש", קונטרס דינא דגרמי עמודות לח-לט "והכופף... אש של חבר", בבא קמא נו. "והיודע... אלא בחד", קונטרס דינא דגרמי עמודות לט-מא "והיודע... ואינה בדין ממון".

(ג) בבא קמא פה: "שלא במקום נזק... באפיה", נימוקי יוסף בבא קמא ח: באלפס ד"ה וחצר דקיימא לאגרא וגברא דלא עביד למיגר", קונטרס דינא דגרמי עמודה כו "שהרי שָׁבֵת... ובין לר"מ ובין לרבנן חייב".

(ד) בבא קמא כו: "ואמר רבה זרק... גיריה", ר"ף בבא קמא יא-יב. באלפס "ואמר רבה... לצלמי", רמב"ם הלכות חובל ומזיק ז/ז, השגת הראב"ד שם, בבא קמא כו: תוס' ד"ה קדם, קונטרס דינא דגרמי עמודות מג-מד "הזורק... דוק ותשכח", [קונטרס דינא דגרמי עמודות מז-מח "והא... לפנים"].

(ה) קונטרס דינא דגרמי עמודות לו-לז "וזה הטעם... ומתערבין", בבא בתרא כב: תוס' ד"ה זאת.

(ו) קונטרס דינא דגרמי עמודות מו-מז "שיסה... כך נראה לי".

א. פתיחה

הנושא העיקרי בו מטפל הרמב"ן בחלקו השני של הקונטרס, הוא הגדרת גרמי. את ההגדרה של גרמי יש לדלות מתוך אוסף המקרים המובאים בגמרא. תוך כדי הניסיון ליצור מערכת הגדרתית סבירה, עולים חילוקים שונים בין המקרים, והרמב"ן היה מודע לדקותם של החילוקים הללו:

"... ואין אומרין בנוקין אלו זו דומה לזו, שהדברי עמוקים והחלוקים דקים כחוט השערה..."

(קונטרס דינא דגרמי עמודה ס)

ביטוי דומה מופיע גם במרדכי. המרדכי מונה מקרים שונים של גרמי ושל גרמא. הוא מציין שהר"י טרח לחלק בין הקטגוריות הללו, אך חילוקיו בעייתיים:

"... ולי - לא נתיישב לי, ולא יכולתי לעמוד על החילוקים, וגם ר"י גמגם ברוב החילוקים, לכן קצרתיו..."

(מרדכי בבא קמא סימן קיט)

בניגוד לעמדתו של המרדכי¹, מנסה הרמב"ן למצוא עיקרון מנחה מאחורי המקרים. אך לפני שמוצאים עיקרון מנחה, יש לתחום את אוסף המקרים המוגדרים כגרמי, וזאת - בשני מובנים.

מחד, יש לקבוע מהם המקרים שבהם יש לחייב מדין גרמי, וכאן מרחיב הרמב"ן, ומחייב אפילו במצבים שבהם הגמרא פוטרת. מנגד, יש לקבוע מהם המקרים שיש לפטור בהם משום שהם לא מוגדרים אפילו כגרמי, ובהקשר זה מצמצם הרמב"ן מקרים מסויימים. צמצום זה נעשה בשני אפיקים מרכזיים: אפיק אחד - מקרים שבהם יש נזק, אך אין מעשה נזק כלל. אפיק שני - מקרים שאינם מוגדרים כהיזק.

ב. יודע עדות לחבירו וכופף קמתו

בב"ק נו. נידונים, בין השאר, המקרים של יודע עדות לחבירו וכופף קמתו של חבירו. במקרה הראשון מדובר על אדם שיודע עדות העשויה להועיל (מבחינה ממונית) לחבירו, אך הוא מסרב להעיד עבורו, ובכך פוגע בו. במקרה השני מדובר על הדין של טמון. בב"ק כג. נפסק שאין חיוב של נזקי אש על מה שטמון בקרקע. בדף נו. מתואר מצב שבו אדם הדליק אש, והיא מתפשטת לכיוון שדה כלשהו. בשלב זה מגיע אדם מן החוץ, וטומן את השיבולים בקרקע. בפעולה זו הוא גורם, למעשה, לפטורו של מדליק האש. שהרי מעתה והלאה מוגדרות השיבולים כטמון.

1 בהמשך דבריו נוטה המרדכי להסכים עם שיטת הריצב"א, ולדעתם אכן אין כלל עקרוני מנחה. גרמי וגרמא הם כינויים שונים לתופעה דומה, אלא שבחלק מן המקרים החליטו חכמים לקנוס, והסיבות ביסודן הן סיבות חברתיות ולא סיבות הלכתיות פורמליות.

שני המקרים הללו מצטמצמים ברמב"ן על רקע האפיק השני. הרמב"ן מבאר שאין הם נחשבים היזק. קביעה זו ברורה יותר במקרה של יודע עדות לחבירו ואינו מעיד לו, ובכך מפסידו ממון. כך מסביר הרמב"ן :

"... וטעמא דמילתא - שאף הוא אינו חייב להעיד לו אלא מדין גמילות חסדים... ואם לא רצה לקיים אותה מצוה - אין מן הדין לחייבו ממון... למה זה דומה? למי שרואה כיסו של חברו אובד ואינו מצילו..."

(קונטרס דינא דגרמי עמודות מ-מא)

חוסר הרצון להעיד ודאי מהווה איסור. אך אין כאן חיוב תשלום, היות שכל החובה להעיד נעוצה במישור של גמילות חסדים, ואין בה הכרח ממוני כלשהו. זאת בניגוד לתבואה וגפנים, בהם יש חיוב ממוני ממשי לגדור², ולכן מי שלא גדר גורם ישירות לנזק ומתחייב בתשלום.

הרמב"ן משווה את היודע עדות לחבירו לאדם הרואה אבידה ואינו מטפל בה. ברור שחוסר טיפול באבידה יוצר הפסד אצל בעליה. אך מכיון שכל החיוב לטפל באבידה הוא מצוה ולא תביעה ממונית שיש כלפי המוצא, נסיק שהמתעלם מן האבידה עובר על איסור אך אינו מתחייב ממון.

טעם מקביל, אם כי שונה במקצת, מובא ברמב"ן ביחס לכופף קמתו של חבירו. בגמ' בב"ק ס. מוסבר לפי דעת רב אשי שמדובר במקרה של שוייה טמון. אדם הדליק אש, וחבירו ראה שהאש עומדת לכלות גדיש של חבירו. הוא מיהר וכיסה את הגדיש, ועל ידי כך גרם לפטור תשלומין מאת מבעיר הבעירה, היות שאש פטורה בטמון. גם כאן, בדומה ליודע עדות לחבירו, נוצר מצב שבו פלוני לא יקבל את הכסף המגיע לו. יצירת מצב כזה, לטענת הרמב"ן, אינה עילה מספקת לחיוב תשלומין :

"... ואע"פ שהלה פוטר המדליק מלשלם - כיון שעדיין לא נתחייב לו המדליק כלום, אין זה גורם להפסד ממנו ממש, שהרי לא נתחייב לו כלום..."

(קונטרס דינא דגרמי עמודות לח-לט)

יש לציין שלפחות בהסתכלות ראשונית נראה המקרה של כפיפת קמה כמקרה חמור יותר מן המקרה של יודע עדות לחבירו. בכופף קמתו של חבירו היה אכן תרחיש של היזק, ואדם מסויים הפסיד ממון. הפטור נובע מכך שמעורבות המטמין איננה

2 בטיב חיוב זה, עיין ברמב"ן לקמן בעמודות נח-נט, ובשיעור העוסק בגרמי וכלאי הכרם. עיין גם בקובץ שיעורים בבבא בתרא אות יג.

קשורה להדלקת האש אלא ליצירת הפטור המשפטי. הרמב"ן טוען שבמקרה כזה אין היזק כלל, אלא רק מניעת רווחים. אך יש ראשונים שלא הקצינו עד כדי כך, ונימקו את הפטור באופן שונה :

"... וכל שכן טומן קמת חבירו, דלא עביד מיד..."

(רא"ש בבא קמא פ"ט סימן י"ג)

מהרא"ש משמע שאכן יש כאן היזק, אלא שהטומן לא עשה מעשה היזק ועל כן הוא נפטר. אך לדעת הרמב"ן אפילו היזק אין כאן, אלא בסך הכל מניעת רווח. בהמשך מחדד הרמב"ן את דבריו, ומשווה את המקרה שלנו למקרה של יורד לאומנות חבירו, שאף הוא מקרה מובהק של מניעת רווח גרידא. אך הרמב"ן מבין שהשוואה זו לוקה בחסר :

"... ודמיא למאן דנחית לאומנות חברו, אע"פ שבכאן מפסידו ממונו והתם הרויח הוא שמפסידו, כיון שעדיין אין הלה חייב לשלם כלום - לאו מפסיד ממון הוא..."

(קונטרס דינא דגרמי עמודה ז)

ג. שְׁבֵת

את ההגדרה של מניעת רווח כגרמא בוחן הרמב"ן גם מול חיוב שְׁבֵת. התורה מחייבת במקרים מסויימים על שְׁבֵת, וזה חיוב מובהק על כך שהאדם לא הרויח. הרמב"ן מתייחס לנקודה זו. ראשית קובע הרמב"ן שְׁבֵת מוגדר כהיזק ניכר :

"... וכל המפסיד ממונו של חברו ממנו - היזק נכר הוא, מאחר שאינו יכול לומר לו 'זהי שלך לפניך', שהרי שְׁבֵת חייבה עליו תורה בדהרוקיה באנדרונא ובטליה, אלמא היזק נכר הוא..."

(קונטרס דינא דגרמי עמודה ח)

מעבר לכך, הרמב"ן קובע שהחיוב על שְׁבֵת הוא חיוב של נזק ישיר, ואפילו למאן דלא דאין דינא דגרמי יש חיוב תשלום בְּשֵׁבֵת.

אמנם, למראית עין חיוב שְׁבֵת הוא חיוב של גרמא. היה ניתן לקבוע שיש כאן גזירת הכתוב מיוחדת לחיוב, חרף העובדה שלא מדובר בנזק ישיר. סוף סוף, קיימים מאפיינים נוספים של 'גזירת הכתוב' ביחס לחיוב שְׁבֵת. למשל, אין חיוב לשלם על השבתת בעלי חיים, וכל החיוב הוא רק בתרחיש של חובל. באופן דומה קובע המרדכי שאין חיוב ריפוי ביחס לפגיעה בבהמה :

"... ויש לחלק בין נוקי גופו לנוקי ממונו, שכשמוזק לגופו שיש לו ליתן לרופא משיה חייב לשלם ריפוי לבד מן הנוק מכספיה, אבל כשמוזק לממונו... כגון חובל בהמה ומחמת הבהמה הפסיד ממון אחר שיש לו ליתן לרופא - זהו גרמא... משום הכי פטור..." (מרדכי בבא קמא סימן קיד)

בהמשך מבאר המרדכי, שגם חיובי שְׁבֵת אינם תקפים כלפי השבתת בהמה. מדבריו משמע שחיוב שְׁבֵת הוא אכן סוג של חיוב גרמא. אין מחייבים בחיוב זה בדרך כלל, ורק באדם קבעה התורה שיש לשלם על השְׁבֵת³.

הרמב"ן, על כל פנים, מנסה להראות שמדובר בחיוב רגיל. כפי שצויין, מעבר להגדרת שְׁבֵת כחיוב ניכר, יש לטעון טיעון נוסף. הרמב"ן צריך להראות שהחיוב הניכר של שְׁבֵת נגרם על ידי מעשה היזק ישיר, ולא בצורה עקיפה של גרמא. לטענתו, מדובר במעשה ישיר שאפילו חכמים יחייבו עליו, והוא ישיר אף יותר מרמת הגרמי שר' מאיר מחייב בה.

היכולת לדייק מתוך ההלכה של שְׁבֵת בחובל לגבי יסודות חיוב בנזיקין, עולה בראשונים בסוגיית זה נהנה וזה לא חסר. בסוגייה זו, מתייחסת הגמ' לשילובים שונים בין גורם החיסרון לגורם ההנאה, אך אין התייחסות מפורשת בגמ' למקרה של זה לא נהנה וזה חסר. הראשונים הרחיבו בנקודה זו, ויש שרצו ללמוד על מקרה זה מתוך הדין של שְׁבֵת :

"וחצר דקיימא לאגרא וגברא דלא עביד למיגר. לא הזכירוהו, וכתבו בעלי התוספות ז"ל שזה פשוט הוא שהוא פטור... כי אחדקיה לחבריה באנדרונא שהם פטורים, והרא"ה ז"ל כתב שכל הגאונים ז"ל פה אחד אומרים שהוא חייב... ולא דמי למבטל כיסו ולאחדקיה לחבריה - דהתם גרמא בעלמא הוא... וכן כתב הרמ"ה ז"ל, דכשדר בה חייב... אלא שחולק ז"ל ואמר דשבת שלא במקום נזק נמי, כגון דהדקיה באנדרונא - חייב, כדאיתא פ' החובל..."

(נימוקי יוסף בבא קמא ח: באלפס)

בנימוקי יוסף מובאות למעשה שלוש דעות :
דעה אחת - בעלי התוספות. לפיהם יש לפטור במקרה של זה לא נהנה וזה חסר, בדומה למצב של 'שְׁבֵת שלא במקום נזק' שבו יש לפטור.

³ ראוי לציין שחיוב שְׁבֵת נאמר רק כאשר גם המזיק וגם הניזק הם בני אדם. אין חיוב שְׁבֵת באדם שהזיק בהמה, ולא בבהמה שהזיקה אדם.

דעה שניה - הרא"ה. לשיטתו, יש לחייב במקרה של זה לא נהנה וזה חסר. אך הוא מסכים לפטור של 'שְׁבֵט' שלא במקום נזק, וכל טענתו היא שאין דמיון בין מקרה זה למקרה של חצר דקיימא לאגרא וגברא דלא עביד למיגר.

דעה שלישית - הרמ"ה. הוא מוכן לאמץ את הדמיון שמנוסח בתוספות בין זה לא נהנה וזה חסר ובין שְׁבֵט, אלא שלטענתו גם בְּשֵׁבֵט שאיננו חלק מתהליך של נזק, יש לחייב.

בשורה התחתונה, יש לפנינו מחלוקת ראשונים כיצד להתייחס למקרה של שְׁבֵט שאיננו במקום נזק. התוס' והרא"ה פוטרים, ואילו הרמ"ה מחייב על סמך סוגייה בפרק החובל. ואכן, בגמ' בפרק החובל מפורש כדעתו של הרמ"ה :

"... שלא במקום נזק היכי משכחת להו? צער כדקתני... שבת - דהדקיה באינדרונא ובטליה..."

(בבא קמא פה:)

מסברה צרופה ניתן להבין את עמדתם של הרא"ה ושל התוס'. הם רואים בְּשֵׁבֵט תהליך מובהק של גרמא, ולכן מחייבים רק במקום שבו נאמרה גזירת הכתוב, דהיינו בחובל. יש להניח שכדי להתמודד עם הגמ' בב"ק פה: יחלקו הרא"ה והתוס' בין חובל לבין מקרה רגיל של מזיק שאין עימו חבלה. גם את הגמ' בב"ק הם יעמידו בחובל, ואף את הריבוי של 'שְׁבֵט' שלא במקום נזק' הם יצמצמו לתרחיש של חובל, אם כי חובל שלא יצר פגיעה שיש עימה נזק.⁴

בחשבון אחרון, קביעה זו של הרמב"ן שיש להגדיר שְׁבֵט כהיזק ניכר, מקובלת כנראה גם על ראשונים נוספים, ואפילו על הרא"ה ועל התוס'. אך הקביעה שחובב הַשְׁבֵט מוגדר כמעשה נזק ישיר ואינו שייך במהותו לעולם של גרמא וגרמי, מוטלת במחלוקת.⁵

ד. זורק כלים מראש הגג

עד כה דיברנו על נסיונו של הרמב"ן לצמצם את מרחב הבעיות שיש להתמודד עימן. צמצום זה ממוקד באפיון המקרים שבהם פוטרים משום שהם לא מוגדרים כנזק

4 עיין בקצות בסימן ס"ג סק"ג, שדוחה את הוכחת הרמ"ה בדרך שונה. הקצות דן אגב דבריו במשבצת נוספת, שבה פוטרים בהדקיה באינדרונא אפילו אם מחייבים בתרחישים של זה לא נהנה וזה חסר.

5 עיין בגיטין יב:, בסוגיית עשה עמי ואיני זנך. אחת ההוכחות שמביאה הגמ', קשורה למקרה שבו אדם מזיק עבד ומתחייב בְּשֵׁבֵט לרבו. יתכן שיש לראות בכך תמיכה לכיוון הרמב"ן, שרואה בְּשֵׁבֵט נזק ישיר.

אלא כמניעת רווח גרידא. בעקבה של קביעה זו ראה הרמב"ן צורך להתמודד עם חיובי שָׁבֶת, שאף הם כלולים, למראית עין, בקטגוריה של מניעת רווח. צמצום נוסף של חוג הבעיות, מיושם בשיטת הרמב"ן (בעקבות הר"ף) מן הכיוון השני. כלומר, בשורה ארוכה של מקרים בהם נאמר בגמ' שיש לפטור, קובע הר"ף ובעקבותיו הרמב"ן שלהלכה יש לחייב.

התוס', באופן כללי, לא נקטו בעמדה זו. לשיטתם, מאחר שנקבעה הלכה כר' מאיר ואנו דנים דינא דגרמי, יש לנסות ולהבין כיצד נאמר 'פטור' במקרים רבים שנראים לכאורה כמקרים של גרמי. אך הר"ף והרמב"ן היו מוכנים לומר בכל מיני מקרים שהפטור הנאמר בהם נובע מכך שהגמ' לא דיברה לשיטתו של ר' מאיר. אשר על כן, חרף העובדה שהם מקרים של גרמי, הגמ' פוטרת בהם. אך אנו, לאור פסיקתנו כר' מאיר, צריכים לחייב במקרים הללו. אבוה דכולהון - הזורק כלי מראש הגג והיו תחתיו כרים וכסתות :

"ואמר רבה - זרק כלי מראש הגג והיו תחתיו כרים או כסתות, בא אחר וסלקן או קדם וסלקן - פטור. מאי טעמא? בעידנא דשדייה, פסוקי מפסקי גיריה"
(בבא קמא כו:)

הר"ף בהלכותיו מצטט את רבה, אך דוחה את דבריו להלכה :

"מסתברא לן דלית הלכתא בהא כרבה, משום דסבירא ליה דלא דיינינן דינא דגרמי... וקיימא לן דלית הלכתא הכין..."
(ר"ף בבא קמא יא:יב. באלפס)

לעומת הר"ף, קובעים בעלי התוספות שיש לפטור גם להלכה :

"פירש רב אלפס דרבה לטעמיה, דלית ליה דינא דגרמי... ולרי נראה⁶ דהא גרמא בניזקין הוא, ופטור לכולי עלמא"
(בבא קמא כו: תוס' ד"ה קדם)

גם הרמב"ם בהלכות חובל ומזיק ז/ז נוקט בעמדתו של הר"ף, ומחייב את האדם שסילק כרים וכסתות בנזק שלם. הראב"ד על אתר משיג, ומציין שיסוד דברי הרמב"ם הוא בדינא דגרמי, אך יש החולקים :

6 על פן החידוש שבהבאת דברי הר"ף בתוס' שלנו, עיין בספרו של הרב א. א. אורבך 'בעלי התוספות', בעמוד 251.

"א"א - הרב פסק בן משום דדיינינן דינא דגרמי, ואין הכל מודין לו, לפי שלא עשה בכלי שום מעשה"

(השגת הראב"ד הלכות חובל ומזיק ז/ז)

הדרך הפשוטה לבאר את מחלוקת הרי"ף והרמב"ם מול התוס' והראב"ד, קשורה להבנת היסוד העקרוני המחייב בגרמי. אמנם, התלות הנוצרת מסברה אינה תואמת את שיטות הראשונים הללו כשלעצמם.

מסברה היינו נוטים לומר שאם גרמי הוא ערוץ חיוב מחודש לחלוטין הרי שאפשר לחייב גם במקרה של סילוק כרים וכסתות. לעומת זאת, אם גרמי הוא הרחבה של חיובי גרימה ביחס למעשי נזק מוגדרים, יש יותר מקום לפטור. שהרי גם כאשר קיים מעשה נזק ברור, כמו בניפוצו של כלי מראש הגג, יש צורך במידה כלשהי של קשר (ויתכן שקשר פיסי של עשייה בגוף הכלי) בין המזיק לבין החפץ הניזוק. לעומת זאת, אם מדברים על חיוב שיסודו בגרימת הפסד, אין הכרח להיצמד למעשה נזק. סילוק כרים וכסתות יוצר הפסד זהה לשבירה בידיים.

דא עקא שהרמב"ן והרמב"ם מדגישים בגרמי את היסוד של הרחבת ערוץ החיוב הקיים, ואף על פי כן הם מחייבים את המסלק כרים וכסתות. בניגוד אליהם, התוס' רואים בגרמי קנס מנותק מיסודות חיוב הנזיקין הרגילים, ואילו לשיטתם יש לפטור במסלק כרים וכסתות.

אמנם, אין סתירה לוגית בין החיוב על מסלק כרים וכסתות לבין גישת הרמב"ן והרמב"ם. סוף סוף, תוצאת נזק מובהקת אכן היתה כאן, וזו תשתית מספקת לחיוב. אלא שנצטרך לחדש שאפיקי הגרימה כוללים אפילו תהליכים עקיפים לחלוטין, שאין בהם מעשה בגוף הכלי כלל.